

ادب از حجر تا قجر

دکتر کریم حاجی زاده

هیئت علمی دانشگاه محقق اردبیلی

دکتر مهدی کاظم پور

هیئت علمی دانشگاه محقق اردبیلی

سرشناسه : کاظم پور ، مهدی ، ۱۳۶۰-
 عنوان و نام پدیدآور : اهر از حجر تا قجر / مهدی کاظم پور ، کریم حاجی زاده
 مشخصات نشر : تهران : نشر سمیرا ، میراث کتاب ، ۱۳۹۵.
 مشخصات ظاهری : ۴۸۲ص : مصور ، جدول ، نمودار.
 شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۵۵-۹۲-۷
 وضعیت فهرست نویسی : فیبا
 موضوع : اهر
 موضوع : آذربایجان
 شناسه افزوده : حاجی زاده، کریم، ۱۳۴۲-
 رده بندی کنگره : ۱۳۹۵ ک ۲۶/ ۲۰۷۳ DSR
 رده بندی دیویی : ۹۵۵/۳۲۳
 شماره کتابشناسی ملی : ۳۷۶۹

اهر

اهر از حجر تا قجر

مهدی کاظم پور ، کریم حاجی زاده

نشر سمیرا با همکاری میراث کتاب

چاپ اول ، ۲۰۰۰ نسخه ، ۱۳۹۶

امور اجرایی: میراث کتاب

شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۵۵-۹۲-۷

قیمت : ۳۰۰۰۰ تومان

مرکز فروش : میراث کتاب : تلفن ، ۶۶۴۶۶۳۴۵ و ۶۶۴۶۶۳۴۸-۲۱

فهرست مطالب

تشکر و سپاسگزاری

۹

پیشگفتار

۱۱

مقدمه

۱۳

فصل اول

جغرافیای استان آذربایجان شرقی

۱۷

مطالعه و بررسی اقلیم، زمین شناسی منطقه

۲۰

گسل های منطقه البرز غربی و آذربایجان

۲۱

کوه های آذربایجان

۲۲

توپوگرافی آذربایجان

۲۴

رودهای آذربایجان

۲۷

موقعیت و حدود شهر اهر

۳۱

رودهای شهر اهر

۳۷

فصل دوم

وجه تسمیه نام اهر

۴۳

پیشینه مطالعات در منطقه

۴۳

فصل سوم

اهر در دوره پیش از تاریخ

تحولات آذربایجان از دوره نوسنگی تا دوره آهن

۴۵

دوره نوسنگی آذربایجان

۴۶

آثار دوره پیش از تاریخ در اهر

۵۴

دوره کالکولتیک آذربایجان

۵۸

عصر مفرغ آذربایجان

۸۱

گستره جغرافیایی فرهنگ کورا-ارس

۸۵

۱۳۰	عصر مفرغ میانی
۱۳۳	عصر مفرغ جدید
۱۳۴	تحولات هزاره دوم ق.م اطراف دریاچه ارومیه
۱۶۸	تحولات هزاره دوم ق.م فرهنگ هزاره دوم ق.م در آذربایجان شرقی
۱۶۸	محوطه های مربوط به فرهنگ هزاره دوم ق.م در اهر
۱۸۶	اهر در دوره قبل از اسلام
۱۸۶	منطقه اهر در دوره مادها
۱۸۷	منطقه اهر در دوره اورارتوها
۱۹۳	منطقه اهر در دوره هخامنشی
۱۹۳	منطقه اهر در دوره سلوک
۱۹۴	منطقه اهر در دوره اشکانی و ساسانی
۱۹۶	آثار دوره اشکانی و ساسانی در اهر
	فصل پنجم، بخش اول
۲۲۳	اهر در اوایل اسلام (قرن اول تا سوم هجری)
	فصل چهارم، بخش دوم
۲۵۳	اهر، در قرن پنجم هجری
	فصل چهارم، بخش سوم
۲۶۱	اهر در قرن ششم هجری
۲۷۷	اتابکان آذربایجان
۲۸۰	نقش جاده ابریشم در پیشرفت و توسعه اقتصادی و فضایی شهرهای آذربایجان در قرن ششم
	فصل چهارم، بخش چهارم
۲۸۸	چهره شهر اهر در دوره ایلخانان مغول
۳۳۴	چوپانیان
۳۳۴	آل مظفر
۳۳۴	ایلکانیان (آل جلایر)

فصل چهارم ، بخش پنجم

- ۳۳۷ تیموریان در آذربایجان
۳۴۱ قره قوینلوها
۳۴۴ آق قوینلوها

نقش گذرگاهی تبریز در تجارت ابریشم ایران و آناتولی از دوره ی ترکمانان تا آغاز عصر شاه

- ۳۵۳ عباس اول صفوی و تاثیر آن بر تجارت مناطق اطراف تبریز

فصل چهارم ، بخش ششم

- ۳۶۱ چهره شهر اهر در دوره صفوی

فصل چهارم ، بخش هفتم

- ۳۷۳ دوره افشاریه
۳۷۶ دوره زندیه

فصل چهارم ، بخش هشتم

- ۳۸۳ دوره قاجار
۳۹۰ نقش ایلات و عشایر آذربایجان در تحولات قرن یازدهم ، دوازدهم هجری
۳۹۶ اشخاص (عشایر اهر) تاثیرگذار در تحولات دوره قاجار
۴۰۲ چهره شهر اهر در دوره قاجار
۴۱۱ بناهای مربوط به دوره قاجار در اهر

فصل پنجم

- ۴۳۷ آثار هنری شهر اهر

فصل ششم

- ۴۵۷ داستان های حماسی
۴۶۵ منابع

به پیشگاه تاریخ سازان بی نام و نشان شهر اهر

پیشگفتار

خداوند بزرگ را شاکریم که قدرتی بر ما عطا نموده تا بتوانیم بخوانیم و بدانیم آنچه را که باید می دانستیم. سپاس خدایی را که عشق به سرزمین و خاک مادری را در ما زنده کرد تا میراث دار آن بوده و گامی هر چند اندک در روشن نگه داشتن چراغ تمدن این مرز کهن برداریم.

غرض از تالیف این کتاب، گفت و گو درباره تاریخ شهر اهر و ترسیم چهره آن از دوره پیش از تاریخ تا دوره قاجار بر اساس منابع علمی، کاوش ها و بررسی های علمی باستان شناسی و همچنین آثار برجای ماند، می باشد. هر چند سخن گفتن از تاریخ یک شهر کهن و باستانی که در دل زمانه زخم تازیانه ها به خود دیده و هر وجب از خاک آن مثل نگیلی بر تاریخ هر سرزمینی می تواند باشد بسیار دشوار می نماید. اما به نوبه خود گامی کوچک می نهیم تا شاید آیندگان با اضافه کردن دانش های نوین، اطلاعات آنرا تکمیل نمایند. در این کتاب، سخن از شهری به میان می آید که در طی هزاران سال سیاحت و جغرافیدانان قرون اولیه و میانی اسلام مکنت و شکوه آنرا ستوده و در صفحات کتب ارسام خود نام این شهر را در کنار شهرهای مهم آذربایجان ذکر نموده اند.

جهت مطالعه تاریخ این شهر در فصل اول اطلاعاتی در خصوص جغرافیای آذربایجان شرقی و شهر اهر ارائه می گردد تا بتوان نگاهی کلی از جغرافیای منطقه داشت. در فصل دوم وجهه تسمیه شهر اهر به همراه پیشینه مطالعات صورت گرفته در شهر ارائه می گردد. در فصل سوم تاریخ شهر و منطقه اهر از دوره پیش از تاریخ تا دوره تاریخی بررسی می شود. در فصل چهارم به دلیل اهمیت شهر در دوره اسلامی و مورد توجه بودن آن، بخش های مختلفی تقسیم و در هر بخش اتفاقات تاریخی و نحوه توسعه شهر در دوره های مختلف اسلامی به ترتیب زیر مورد بررسی قرار می گیرد.

بخش اول، مربوط به قرون اولیه اسلامی است. در این دوره، این شهر جزو مناطقی بوده که بسیار مورد توجه اعراب بوده زیرا از این منطقه نه تنها می توانستند قیام بابک خرمدین را سرکوب نمایند

بلکه می توانستند تسلط خود بر تبریز و اردبیل را حفظ نمایند. در منابع قرون اولیه اسلامی اعراب از این منطقه با عنوان منطقه ای که به سختی مقاومت کرده نام برده است.

بخش دوم مربوط به قرن سوم تا پنجم هجری است که شهر در این دوره در کنار آرامش نسبی نقش اساسی را در تولید محصولات لبنی، پشم، ابریشم، میوه و عسل داشته که همین امر رباعث رونق شهر و توسعه آن در جهت شمالی گردیده است.

بخش سوم مربوط به قرن ششم هجری است که در این دوره می توان از شهر اهر به عنوان یک حاکم نشین یاد کرد. سکه های ضرب شده در این شهر و همچنین احداث مسجد جامع شهر، گویای این رافعت هستند.

بخش چهارم مربوط به دوره ایلخانی است. در این دوره به دلیل انتخاب تبریز به عنوان پایتخت شهرهای آذربایج بسیار ورد توجه قرار می گیرند. احداث پلی بر روی رود اهر چایی در مسیر اهر-تبریز توسط خواجہ شیخ الدین فضل الله همدانی و همچنین احداث بقعه شیخ شهاب الدین اهری در کنار احداث دیوارهای دفاعی دور شهر اهر مهمترین آثار برجای مانده از این دوره در شهر اهر به حساب می آیند.

بخش پنجم مربوط به تسلط تیموریها، سلسله پرتغالیها و قره قویونلوها بر آذربایجان ین باشد که همزمان با این دوره شهرهای آذربایجان پیشرفتات زیادی در گنجینه های نظامی بوده است.

بخش ششم مربوط به دوره صفویه است. در دوره صفویه زمان با آغاز کشمکش های نظامی بین صفوی ها و عثمانی ها شهر اهر به عنوان پایگاه نظامی مورد استفاده بوده و تمامی مسیرهای مواصلاتی مهم تجاری آن بواسطه حضور بیگانگان نا امن شد و از اعتبار می افتند. شهر در این دوره از محنت و شکوه افتاده و تنها عامل مهم معیشتی آن دامداری و کشاورزی می گردد.

بخش هفتم مربوط به دوره افشار و زند می باشد. در دوره افشاریه و زند باز آذربایجان شاهد کشمکش های نظامی بوده و از رونق تمامی شهرهای آن کاسته می شود.

بخش هشتم مربوط به دوره قاجار است. در دوره قاجار شهر دوباره بین نیروهای روس و ایرانی دست به دست شده و آخرین ضربه نهایی بر پیکر آن وارد می گردد.

فصل پنجم اختصاص دارد بر معرفی نمونه های اندکی از آثار برجای مانده در داخل موزه شهر اهر در فصل ششم نیز به داستان های حماسی و در پایان به منابع مورد استفاده اشاره شده است.

مقدمه

«ارسباران پژوهی» امروزه یکی از ضروریات توسعه و پیشرفت سرزمین شمال شرقی استان آذربایجان شرقی است. این منطقه وسیع که وسعت آن بیشتر از مساحت کشورهای قطر، لبنان، لوگزامبورگ و قبرس می باشد می باید از پیشرفتی در خور وسعت و قدمت خود برخوردار شود. منطقه ای که از زبان مقام معظم رهبری «منطقه شجاعت و رشادت» توصیف شده است و تاریخ چند هزار ساله آن گواه این سخن نغز و سنجیده می باشد؛ شایستگی اعتلا و ترقی متناسبی را دارد؛ و «ارسباران پژوهی» در صدد تبیین و تحلیل مولفه ها و پتانسیل هایی است که این منطقه در خود دارد و باید در بر مه رنیه ها و اقدامات دولتی و مردمی به این یافته ها و پتانسیل ها توجه شود. هرچند عمر «ارسباران پژوهی» تنها به سه دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی می رسد لیکن باید اذعان کرد در این سه دهه به برکت توجه نظام مقدس جمهوری اسلامی به امر پژوهش، کتابها و مقالات و پایان نامه های دانشگاهی، سند و بایبل توجهی ارائه و منتشر شده است. پژوهشگران مسئول و دلسوز قدم های جدی و محکمی در این راستا برداشته اند که هر کدام در موضوع و گرایش خود را در اختیار مردم و مسئولان قرار داد اند. بهر است که هدف پژوهشگران از این اقدامات علمی، معرفی داشته ها و امکانات منطقه ارسباران در همه محورهای علمی، سیاسی، مذهبی، ورزشی، ادبی، اجتماعی، هنری، تاریخی و... می باشد تا در توسعه و پیشرفت منطقه، اسنادی متقن و متین داشته باشیم. اما متأسفانه به نظر می رسد این پژوهش ها و تالیفات چندان مورد توجه برنامه ریزی ها و تصمیم گیری ها واقع نمی شود و چه بسا هیچیک از این كتب و پژوهش ها در ادارات و شرکت ها و سازمان های ما گشاده نمی شوند و دست اندرکاران برنامه ها و تصمیم گیری ها، اطلاعات چندانی از تاریخ و امکانات و محدودیتها و محرومیتها و اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و... منطقه ندارند. لذا باید تولیدات «ارسباران پژوهی» را بویژه از سوی متخصصان امر و پژوهشگران باسابقه مورد توجه قرار داده، آنها را در اقدامات مورد نیاز مورد بهره برداری قرار دهند. کتابی که هم اینک در دست دارید یکی از جدیدترین یافته های ارسباران پژوهی است که توسط آقای دکتر مهدی کاظم پور، مدرس گروه باستان شناسی دانشگاه محقق

اردبیلی تدوین و به نگارش درآمده است. این پژوهشگر به لحاظ اینکه متولد منطقه ارسباران و بزرگ شده این دیار است و نیز به لحاظ اینکه متخصص باستان شناسی می باشد، پژوهشهای قابل اعتنا و استاد خواهد بود و امیدواریم تلاشهایی که به عمل آورده در رشد و توسعه و اعتلای زادگاهش مفید واقع گردد. البته اگر عنوان تالیف ایشان «شهرستان اهر» می باشد به این خاطر است که از سالیان دور و به استناد کتب تاریخی و جغرافیایی، شهرستان اهر، مرکز محال ارسباران و بزرگترین شهر آن بوده است و لیکن علیرغم این عنوان، امکان جداسازی مسائل اقمار هجده گانه ارسباران از یکدیگر وجود ندارد. این ۱۸ ناحیه عبارتند از: اوزومدیل، حسن آباد، میشه پاره، کیوان، منجن، کلبیر، گرمادوز، چهاردانگه، دودانگه، یافت، دیکله، ورگهان، هوراند، هریس، بدوستان، دیمار، مواضع خان، اهر.

امروزه این آبادیها در شش شهرستان به شرح زیر جای گرفته است: شهرستان اهر، کلبیر، ورزقان، هریس، خدافرین، هوراند. البته بعضی نیز در تقسیمات جدید کشوری به شهرستان های همجوار واگذار شده است!

باید یادآوری کرد که منطقه ارسباران اواخر دهه ۳۰ شمسی «قره داغ» یا «قراجه داغ» نامیده می شد و لذا هزاران سال، تاریخ این دیار با این نام ثبت شده و مفاخر و مشاهیر آن نیز با همین عنوان معروف شده اند: علامه حاج میرزا احمد مجتهد قراجه داغی، آیت... حاج میرزا صادق آقا مجتهد تبریزی قراجه داغی، ملا محمد باقر قراجه داغی، محمد حسین بن محمدقلی قراجه داغی، آیت... العظمی حاج میرزا محمدعلی قراجه داغی اونساری، جان قراجه داغی (شاعر)، ملا علی عندلیب قراجه داغی (شاعر)، آقا محمد طاهر قراجه داغی (روزنامه نگار)، سردار قراجه داغی (سردار ملی مشروطیت) و...

از اهر دو عنوان «قره داغ» و «ارسباران» نامهای این منطقه از ایران اسلامی هستند که هر کدام برای خود اوراقی از تاریخ را ثبت کرده اند و همانند بسیاری از مناطق و استانها که در سابق نامی دیگر داشته اند و امروزه نامی دیگر، هر دو یک محتوی و منطقه را معرفی می کنند و حذف هر کدام از این اسامی در اسناد و کتب و تاریخ، مشکلات فاحش و بزرگی را ایجاد کرده و در زنجیره وجودی منطقه، گسستگی هایی را باعث می شود!

مطلب دیگری که لازم است در این مقدمه اضافه شود این است که اولین کتاب در تاریخ ارسباران توسط مرحوم سزھنگ حسین بایوردی با عنوان «تاریخ ارسباران» به سال ۱۳۴۱ نگاشته شد که سالها به عنوان تنها مآخذ ارسباران پژوهی محسوب می شد ولی خوشبختانه به همت تعدادی از پژوهشگران منطقه، کتابهای متعددی در شهرهای ششگانه ارسباران تدوین و منتشر شد که در مقایسه با بسیاری از مناطق دیگر، مجموعه های ارزشمندی می باشند. جهت اطلاع خوانندگان محترم، اسامی این کتابها برحسب تاریخ انتشار اعلام می شود:

۱. تاریخ ارسباران، سزھنگ حسین بایوردی، سال ۱۳۴۱
۲. تاریخ و جغرافیای ارسباران، حسین دوستی، سال ۱۳۷۳
۳. سیمای ارسباران (اھ)، سعید عباس زاده، سال ۱۳۷۵
۴. ارسباران در گذر حمله و تاریخ، محمد حافظ زاده، سال ۱۳۷۶
۵. شهرستان هریس و جبال، مایطبیعی، اجتماعی و هنری آن، محرم فرزانه، سال ۱۳۷۸
۶. سیمای بخشایش، عبدالرحیم خشی، سال ۱۳۷۷
۷. سیمای تاریخی ورزقان، میخوش نور، سال ۱۳۸۳
۸. تاریخ هریس، موسی هریسی نژاد، سال ۱۳۸۴
۹. تاریخ اجتماعی و سیاسی ارسباران (قره داغ) در دوره معاصر، دکتر ناصر صدقی، ۱۳۸۸
۱۰. ورزقان و خاروانا در پس کوچه های تاریخ آذربایجان، فرین الهیاری، سال ۱۳۸۸
۱۱. باستان شناسی ارسباران، دکتر کریم حاجی زاده، دکتر مهین کاظم پور، دکتر رضا رضالو، ۱۳۹۲

البته این کتابهای یازده گانه به عنوان منابع دست اول «ارسباران پژوهی» محسوب می شوند و گر نه چند جلد کتاب دیگر نیز به قلم همین پژوهشگران در همین راستا تالیف و منتشر شده که منابع مستند و فاخری هستند از قبیل: ارسباران در انقلاب اسلامی، روزهای بیادماندنی ارسباران، بام آذربایجان شرقی، ورزقان نامه و...

ضمناً باید از پژوهش های استادمان جناب آقای حبیب حکمت و زنده یادان بشیر آمر و استاد علی منفردی نام برد که متأسفانه توفیق چاپ نیافتند و معلوم نیست که آن اوراق ارزشمند را چه شد؟!

به هر حال کتاب «اھر از هجر تا قجر» برگھای زرینی بر کارنامه «ارسباران پژوهی» افزوده و حرف های مهمی برای گفتن و توجه کردن دارد که سطر سطر آن خواندنی و دقت کردنی است. زحمات علمی استاد محترم جناب آقای دکتر مهدی کاظم پور را ارج نهاده و سلامتی و توفیق در راستای خدمت به وطن عزیز - ایران اسلامی - را برای ایشان و همه مسئلت داریم و در پایان این دو بیت از اشعار شاعر توانا «بسیج خلخالی» را تقدیم همه اهالی ارسباران می کنیم:

ارسباران مگو، یک گنجگاه است

چنان دان یوسفی در قعر چاه است

حمل تا ثور منزل در اھر کن

ز تن صد درد بی درمان به در کن

حسین دوستی

اھر- پاییز ۱۳۹۴

۱۳۹۴/۰۶/۰۵